

ДЕРЖАВНА ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА В ПРОМИСЛОВОСТІ ТА ТОРГІВЛІ В 1921-1925 рр. (на прикладі Петрограду-Ленінграду)

Проаналізовано державну податкову політику в промисловості і торгівлі в 1921-1925 рр. на прикладі Петрограду-Ленінграду, зроблено висновок, що в зазначений період історичного розвитку податки були ефективним засобом тиску на приватних підприємців.

Ключові слова: нова економічна політика, промисловий податок, патентний збір, зрівнювальний збір, приватники.

Проанализирована государственная налоговая политика в промышленности и торговле в 1921-1925 гг. на примере Петрограда-Ленинграда, сделан вывод, что в данный период исторического развития налоги были эффективным средством давления на частных предпринимателей.

Ключевые слова: новая экономическая политика, промысловый налог, патентный сбор, уравнительный сбор, частники.

In the article the state tax policy in industry and trade in 1921-1925 years on an example of Petrograd-Leningrad is analysed and is made a conclusion, that during the investigated period the taxes were effective means of pressure upon private businessmen.

Key words: new economic policy, the trade tax, patent charge, levelling charge, private traders.

Розвиток економіки України в 1920-х роках ХХ ст. та на початку 1990-х років і до сьогодні є спорідненим за характером соціально-економічних процесів, що відбувалися в країні. Саме в другому десятилітті ХХ ст. розпочалися, як і на зламі ХХ і ХХІ століть, кардинальні зміни в економічному, політичному та соціальному житті українського суспільства. Важливим для розвитку сучасної економічної політики взагалі та податкової зокрема, є врахування історичного досвіду впровадження елементів ринкової економіки в роки нової економічної політики.

Звернення за прикладом до ленінградського регіону дає можливість для аналізу реалізації державної податкової політики щодо промисловості і торгівлі, адже відбувалося це в своєрідних умовах столичного міста і регіону, промисловий сектор якого був найпотужнішим у РСФРР.

Питання державної податкової політики в промисловості та торгівлі висвітлювались на сторінках періодичних видань 20-х років ХХ століття. Так, у статті використано фактичний матеріал із «Вестника финансов» [3; 5], «Финансового бюллетеня Ленинградского губфинотдела» [2; 11], «Экономического обозрения» [4], «Экономической жизни» [20]. Питання законодавчого регулювання податкової політики держави відображені в «СУ РСФСР» [12; 13; 14]. Важлива інформація про податкову політику досліджуваного періоду міститься в Центральному державному архіві м. Санкт-Петербург, а також друкованих звітах для Ради праці й оборони.

Аналіз публікацій дає підстави стверджувати, що питання оподаткування промисловості та торгівлі в Петрограді-Ленінграді висвітлено недостатньо. Так, політика на державному рівні висвітлена в працях Г. Л. Мар'яхіна [7], В. Л. Архипова та Л. Ф. Морозова [1]. Використання податків

як механізму обмеження приватного підприємництва на прикладі Москви висвітлено в роботі І. В. Ткаченко [15], а питання оподаткування торгівлі в Україні в 20-х роках ХХ ст. досліджував В. В. Лантух [6]. Невирішеною частиною загальної проблеми все ще залишається державна податкова політика щодо промисловості та торгівлі на регіональному рівні, особливо в 1921-1925 рр. в Петрограді-Ленінграді.

Автор статті має на меті проаналізувати податкову політику радянської держави в промисловості та торгівлі протягом 1921-1925 рр., спрямовану на обмеження виробничої діяльності приватних промисловців, використавши при цьому приклад Петрограду-Ленінграду як потужного промислового центру країни.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1921-1925 рр., тобто з початку введення промислового податку і до 1925 р. – часу ослаблення податкового тиску напередодні розгортання політики індустріалізації в країні.

Націоналізація промислових об'єктів наприкінці 1920 р. не мала абсолютного успіху. Держава не змогла створити умови для їх повноцінного функціонування. При цьому частина дрібних націоналізованих підприємств де-факто залишалися у приватній власності. Таким чином, ще до початку впровадження нової економічної політики капіталістичний уклад був реальністю економічного життя радянської держави. Із початком непу влада стала на шлях дозволу приватного підприємництва з одночасним використанням елементів його обмеження. Важливим засобом останнього були податки.

Після проголошення нової економічної політики одним із перших було введено промисловий податок, задекларований полженням від 26 липня 1921 р. [12]. Оподаткуванням підлягали не націоналізовані торговельні та промислові підприємства, а також особисті промислові заняття громадян. Податок складався із двох самостійних платежів – патентного та зрівнювального зборів. Крім того, встановлювався поділ промислових заводів, які сплачували промисловий податок, за кількістю робітників на 12 розрядів. Для кожного розряду визначались тверді ціни

патентів на півроку. Промислові центри, серед яких був і Петроград, належали до місцевостей вищого поясу оподаткування, де ставки патентного збору були значно вищими. Так, для першого поясу оподаткування ставка патентного збору становила для першого розряду підприємств від 144 тис. крб. до 5 400 тис. крб. в грошових одиницях 1921 р. для дванадцятого розряду [13]. У той час, як для середнього поясу місцевостей ставка становила відповідно – 48 тис. крб. та 1 800 тис. крб. [12].

Дослідники вважали такий розподіл місцевостей за поясами невиправданим, вказуючи на відсутність значних відмінностей однієї місцевості від іншої за розмірами промислових обігів та прибутків [7, с. 68]. Однак, фактичні дані свідчили про інше. Так, у другій половині 1922 р. середній обіг підприємства, залученого до зрівнювального збору, в Москві становив 578 589 крб., у Петрограді – 117 513 крб., у Києві – 65 043 крб., у Пскові – 39 633 крб. [20, 15 вересня]. У даному випадку перші три міста належали до першого поясу оподаткування, четверте – до третього. Варто зазначити, що система визначення кількості працюючих, яка існувала на той час, сприяла підвищенню розряду підприємства. Так, до складу робітників на підприємстві зараховувались не лише його власники та співвласники, родичі та члени сім'ї підприємця, а й ті, хто працював поза межами самого промислового закладу. У кінцевому результаті все це призводило до збільшення ціни патенту. Для промислових об'єктів, на яких відбувалося застосування механічних двигунів, ставка патенту подвоювалась [8, с. 118].

Патентний збір не лише допомагав в обліку підприємств, а й забезпечував надходження до бюджету значної суми. Так, на 1 листопада 1921 р. у Петрограді патентний збір становив приблизно 1,5 млрд. крб. у цінах 1921 р., а за листопад-грудень вже приблизно 4,5 млрд. крб. [16, с. 231-232].

Зрівнювальний збір був другою частиною промислового податку і його розмір становив 3% з обігу підприємства за попередню чверть року. Визначався збір податковою комісією на шість місяців наперед. У суму

зрівнювального збору зараховувалась вартість вибраного патенту [8, с. 115-132].

Для розрахунку розмірів вказаної частини промислового податку платники були зобов'язані подавати до податкової комісії заяву про обіг підприємства за стандартним зразком. У заяві власник підприємства мусив вказати, чи погоджується він надати торговельні книги на підтвердження інформації про вартість виробленої продукції [8, с. 140]. За відсутність відповідних книг податковій комісії обіг підприємства встановлювали на свій розсуд.

Визначення суми обігу підприємства комісіями часто супроводжувалися її завищенням. Цьому сприяло ряд обставин. По-перше, до преміального фонду податківців відраховувалось 10 % суми зібраних податків [20, 28 вересня]. По-друге, таким діям податкових комісій сприяли планові завдання центральних фінансових органів, які інколи перевищували можливості місць у справі сплати податків.

Були також випадки свідомого заниження платниками показників обігу підприємств із метою зменшення ставки податку. Наприклад, власник булочної на території 36 податкової дільниці Петрограду вказав у заяві обіг 1 500 крб./день, а за підрахунками комісії він складав не менше 80 тис. крб./день [19, арк. 33].

За стягненням промислового податку встановлювався державний контроль. Так, територія Петрограду була поділена на 20 податкових дільниць. У листопаді 1921 р. сюди були призначені фінансові інспектори, які займалися перевіркою торговельних і промислових підприємств міста. З листопада 1921 р. по березень 1922 р. ними було перевірено близько 9 500 торговельних та промислових об'єктів. За даний період надійшло 17 053 млн. крб. патентного та 7 124 млн. крб. зрівнювального збору [16, с. 231-232].

Таким чином, за допомогою патентного збору відбувалась своєрідна реєстрація промислового об'єкту для його подальшого оподаткування. Зрівнювальний збір, натомість, коректував розміри промислового податку у відповідності з обігами підприємств, збільшуючи податковий тиск на потужні приватні заклади.

3-го лютого 1922 р. було прийняте нове положення про промисловий податок [8,

с. 106-109]. Воно стало наслідком активізації підприємницької діяльності з переходом восени 1921 р. від товарообміну до розгорнутої торгівлі. Зазначені процеси спонукали державу на наступ на приватний капітал із початку 1922 р. Ефективним засобом останнього і стали податки.

За новим положенням розширювалось коло суб'єктів оподаткування. Зокрема, до нього залучились державні та кооперативні підприємства, а також диференціювались і підвищувались ставки податку. Згідно документу зрівнювальний збір, як і раніше, становив 3 % з обігу підприємства. Однак, фактично відбулося його зростання до 7 %. Це пояснювалося встановленням надбавки до промислового податку у місцеві бюджети у розмірі не більш 100 % основного окладу збору та вилученням 1 % з обігу у фонд Центрального комітету допомоги голодуючим [8, с. 662].

Крім того, встановлювалося додаткове оподаткування промислових підприємств, які виготовляли предмети розкоші, у розмірі 50 % вартості патенту на промисловий заклад відповідного розряду [8, с. 136]. Це було зроблено з метою збільшення вилучень із доходів заможних верст населення.

Варто зазначити, що проведення роботи зі стягнення промислового податку почалося в Петрограді із запізненням. Так, через затримку документів із промислового податку з вини центрального податкового відомства, реалізація декрету на практиці почалася лише в другій половині квітня 1922 р. Крім того, це стосувалося лише стягнення патентного збору. Проведення зрівнювального збору почалося лише з перших чисел червня 1922 р. Дана ситуація мала свої причини – складність робіт із розкладки збору та перевантаженість податкового апарату [17, арк. 21]. Для порівняння, у Москві початок податкової діяльності здійснювався досить ефективно. Це пояснювалося наявністю в місті достатнього штату підготовлених і досвідчених фінансових працівників [5, с. 31].

У результаті внесених змін до положення про промисловий податок зросли надходження від його сплати. Особливо це стосувалося великих промислових центрів. Так, у Петрограді за першу половину 1922 р. було стягнуто 372 тис. крб. зразка 1923 р. патентного

та 15 тис. крб. зрівняльного зборів, а лише за липень – вересень 1922 р. – відповідно 918 тис. крб. та 908 тис. крб. [18, арк. 22 зв.].

Промисловий податок продовжував залишатись ефективним засобом фінансового тиску на приватних промисловців. 18 січня 1923 р. було змінено положення щодо його застосування [14]. За ним більше диференціювалися розряди патентів, а також визначалося 14 ставок зрівнювального збору в 53 галузях і видах промисловості. Крім того, надавалися пільги державним та кооперативним підприємствам.

Варто зазначити, що введення промислового податку мало на меті у першу чергу охопити оподаткуванням численні торгівельні заклади. У СРСР у першому півріччі 1923/24 р. на торгівельні підприємства припадало 84,1 % загальної суми патентного збору та 73 % зрівнювального збору. Частка надходжень від промислових об'єктів була меншою і складала відповідно 15,9 % та 27 % [4, с. 32-33]. Дана ситуація не могла не вплинути на загальний розвиток торгівлі. Так, у Петрограді на друге півріччя 1923 р. фінансовими органами констатувалася слабкість вибірки патентів, у той час як у грудні 1922 р. було вибрано 95 % їх загальної кількості. Це свідчило про зменшення торгівлі в місті. Надмірний податковий тиск, зростання комунальних платежів, а також нестача обігових коштів перешкождали розвитку торгівлі в Петрограді [19, арк. 30].

Отже, промисловий податок ефективно виконував покладену на нього державою функцію – був засобом обмеження приватних накопичень у промисловості та торгівлі, а також надавав можливість мати інформацію про їх розміри та технічний стан.

1924 р. позначився черговим наступом на приватний сектор економіки. Варто зазначити, що в партійних документах першої половини 1924 р. не було прямих вказівок щодо посилення податкового тиску. Однак, на практиці проявлялися тенденції подальшого збільшення податків із приватника та пільгового оподаткування кооперації [9, с. 241].

У жовтні-грудні 1924 р. Інститут економічних досліджень здійснив перевірку тягара прямого оподаткування в Ленінграді. Згідно отриманих даних, сплачували промис-

лового податку приватні торгівельні підприємства другого розряду – 14,9 % з прибутку, третього – 18,2 %, четвертого – 17,0 % та п'ятого – 24,2 % [3, с. 103]. Для порівняння, в 1912 р. оподаткування торгівельних підприємств Петербургу було приблизно в 4 рази менше [3, с. 103]. Схожою була ситуація і з оподаткуванням приватних промислових підприємств. Так, промисловий податок із них у % відношенні до прибутку становив для 2-го розряду – 25,1, для 3-го та 4-го – 26,0, для 5-7-го – 28,2, а для 8-12-го розрядів – 27,2 [3, с. 104].

Посиленню податкового тиску на приватний сектор сприяли додаткові сплати на користь місцевих органів влади. Останні виявлялися в завищеній платні за квартиру, комунальні послуги, медичне обслуговування, навчання дітей. За однакових умов життя (розміри квартири тощо) торговці переплачували наступні суми: 2-й розряд – 32 крб., 3-й розряд – 37 крб. 88 коп., 4-й та 5-й – 52 крб. 78 коп. у місяць. Таким чином, факт державного тиску на приватника як шляхом податкових, так і податкоподібних платежів, є очевидним [3, с. 105].

Загальний тягар оподаткування в приватній промисловості та торгівлі не лише перевищував фінансові можливості платників, а й сприяв стагнації їх економічного розвитку. У більш вигідному становищі перебували державні та кооперативні підприємства. Доцільно порівняти показники обігів торгівельних підприємств у 1923/24 р. (в тис. крб.)*

	1-ше півріччя 1923/1924 р.		2-ге півріччя 1923/1924 р.	
	всього	на 1 підприємство	всього	на 1 підприємство
Державні	16324	46,2	19469	48,9
Кооперативні	9551	31,5	16014	43,1
Приватні	93753	9,3	160612	15,1
Всього	119628	11,1	196095	17,1

Значна різниця у збільшенні оборотів окремих підприємств, зокрема приватних, пояснювалося свідомим завищенням показ-

* Таблицю складено за [3, с. 110]

ників податковими органами. У той час, як у групі державних закладів середній обіг одного підприємства було збільшено лише на 5 %, серед кооперативних – на 36 %, то у приватних торгівельних закладів цей показник склав 62 %.

Одночасно із розбіжностями в оподаткованих обігах, зростала різниця і в ставках оподаткування. Так, державні і кооперативні торгівельні підприємства оподаткувалися більш помірно: від 2,2 % до 12,1 % обороту [3, с. 111]. Оподаткування кооперації, з урахуванням наданих їй пільг, було в 2 рази меншим за державну торгівлю. Незважаючи на це, кооперативні підприємства в 1923/24 р. в Ленінграді нарахували 25 % збиткових та 35 % із мізерним прибутком. Це пояснювалося чисельністю податкоподібних платежів і підляганням сплаті інших податкових зборів (гербовий, із споруд, засобів пересування тощо) [3, с. 111].

За даними Ленінградського губернського фінансового відділу оподаткування державної промисловості за тимчасовими правилами від 18 січня 1923 р. державним та місцевим промисловим податком склало у 14 трестів (підлягали Північно-Західному Промбюро) 2 % від обігу та в 4 (підлягали відділу місцевої промисловості) 3,7 % від обігу. Крім того, значно різнився розмір оподаткування в окремих трестах: від 0,5 % у машинобудівного до 4,3 % у харчового [3, с. 112].

Підтвердженням тенденції наступу на приватника, а отже, скорочення приватного сектору в промисловості та торгівлі, слугують дані оподаткування зрівнювальним збором у Ленінграді у 2-му півріччі 1924/25 р. Так, до оподаткування було залучено 416 державних підприємств, замість 420 у 1-му півріччі. Сума їх обігів зросла на 4 млн. 106 тис. крб. у порівнянні з 1-м півріччям, у зв'язку з чим відбулося збільшення надходжень від сплати податку на 22 % [11, с. 5]. Кількість залучених до зрівнювального збору кооперативних підприємств у 2-му півріччі 1924/25 р. зросла на 44 %, а сума збору – на 79 % [11, с. 5]. Іншою була ситуація із приватними підприємствами.

Так, за зазначений період кількість їх скоротилася на 28 %, а сума надходжень від сплати податку зменшилася на 26 % [11,

с. 5]. Різке скорочення кількості залучених до зрівнювального збору у 2-му півріччі 1924/25 р. приватних підприємств пояснювалося наданням пільг міським кустарям та ремісникам. Це виключило із оподаткування у Ленінграді приблизно 2 700 підприємств, які раніше підлягали зрівнювальному збору [11, с. 5].

Наприкінці 1924 р. – на початку 1925 р. в економіці країни виникли кризові явища, що змусило радянську владу переглянути окремі напрямки податкової політики. Держава впровадила пільгове оподаткування кустарно-ремісничої промисловості, скасувала податкові надбавки до місцевих бюджетів для підприємств, що займалися виготовленням дефіцитної продукції [10].

Податкова весна 1925 р. в певній мірі мала позитивний вплив на приватну промисловість і торгівлю. Так, у 2-му півріччі 1925/26 р. обіг приватних торгівельних підприємств Ленінграду зріс на 28 % у порівнянні з 1-м півріччям 1925/26 р. [2, с. 5]. Дана тенденція спостерігалася і в промисловості Москви. Зокрема, в 1925/26 р. дрібні підприємства столиці збільшили свої обіги на 29,7 % у порівнянні з 1924/25 р. [15, с. 173]. Отже, можна зробити висновок про загальнодержавну тенденцію часткового послаблення податкового тиску на приватний капітал.

Таким чином, аналіз державної політики в промисловості і торгівлі переконливо свідчить, що податки відігравали значну роль в обмеженні приватного капіталу. Фактичний матеріал переконує нас у мінливості політики держави по відношенню до приватника: від дозволу приватної діяльності до посилення податкового пресу, що негативно впливало на темпи економічного розвитку країни взагалі та регіонів зокрема. Кризові явища в економіці змусили радянську владу піти на нетривале послаблення тиску в 1925 р. Останнє змінилося новим наступом на приватнокапіталістичні елементи, що було викликано переходом до командно-адміністративних методів і плановості в керівництві народним господарством. Усі зазначені явища мали місце в промисловості і торгівлі Петрограду-Ленінграду, набувши при цьому регіональних особливостей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архипов В. Л., Морозов Л. Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле, 20-е – начало 30-х годов / В. Л. Архипов, Л. Ф. Морозов. – М. : Мысль, 1978. – 263 с.
2. А.У. Торговля Северо-западной области за 1925/26 б.г. // Финансовый бюллетень. Орган Управления Уполнаркомфина Северо-западной области и Ленинградского Губфинотдела. – 23 марта 1927. – № 10. – С. 5-6.
3. Брейтерман А. Д. О тяжести прямого обложения в городах / А. Д. Брейтерман // Вестник финансов. – 1925. – № 1. – С. 100-115.
4. Гурьев А. А. Обложение промышленности и торговли в 1921/23 г. и за первое полугодие 1923/24 г. / А. А. Гурьев // Экономическое обозрение. – 1924. – Вып. 17/18. – С. 31-45.
5. Деятельность Московского губфинотдела за вторую половину 1921 г. // Вестник финансов. – 1922. – № 6. – С. 31-32.
6. Лантух В. В. Податкова державна політика у відношенні приватної торгівлі на Україні в 20-х роках / В. В. Лантух // Питання історії СРСР: Респ. міжвід. наук. зб. – Харків : Основа, 1991. – Вип. 36. – С. 39-46.
7. Марьяхин Г. Л. Очерки истории налогов с населения СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Финансы, 1964. – 252 с.
8. Налоги: Сборник декретов, инструкций и циркуляров на 1921-1922 гг. / Центроналог. – Пг.; М. : Изд-во Финансово-Экономического Бюро НКФ, 1922. – 772 с.
9. Петухова Н. Е. История налогообложения в России в IX – XX вв.: Учеб. пособие / Н. Е. Петухова. – М. : Вузовский учебник, 2009. – 416 с.
10. Постановление ЦИК СССР «О налоговых льготах для городских кустарей и ремесленников» // Режим электронного доступа : <http://www.consultant.ru/online/base/?req=doc;base=ESU;n=16410>
11. Результаты обложения урвсбором в Ленинграде : Хроника // Финансовый бюллетень. Орган Управления Уполнаркомфина Северо-западной области и Ленинградского Губфинотдела. – 1 июля 1925. – № 9. – С. 5.
12. СУ РСФСР – 1921. – № 56. – ст. 354.
13. СУ РСФСР – 1921. – № 62 – ст. 454.
14. СУ РСФСР – 1923. – № 5 – ст. 88.
15. Ткаченко І. В. Приватна промисловість Москви в роки нової економічної політики : дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – 226 арк. – Бібліогр.: арк. 192-220.
16. Третий отчет Совету труда и обороны (за январь-март 1922 г.). – Петроград : 1-я тип. Глав. Упр. Гос. Издат, 1922. – 237 с.
17. ЦГА СПб, ф. 8, оп. 1, д. 1088. – 34 арк.
18. ЦГА СПб, ф. 1963, оп. 4, д. 267. – 551 арк.
19. ЦГА СПб, ф. 1963, оп. 5, д. 45. – 327 арк.
20. Экономическая жизнь: Газета СТО и Экономического совещания СССР. – М., 1922.

*Рецензенти: Лантух В. В., д.і.н., професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;
Синкевич Є. Г., д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Чорноморського державного університету імені Петра Могили.*